

Propaganda Aracı Olarak Anıt ve Müze Uygulamaları: (Erivan Tsitsernakaberd) Ermeni Soykırım Anıt, Müze ve Enstitüsü Örneği

Doç. Dr. Cafer ULU¹

Özet

Ermeniler, 1915 sevk ve iskânının Yahudi Holokostu ile aynı nitelikleri taşıdığını ileri sürmektedir. Bu fikirlerini güçlendirmek ve dünya kamuoyunu bu konuya yönlendirmek için propaganda metotlarını harekete geçirmişlerdir. Bu amaçlarla Ermeni kiliselerinde, okullarında, siyasî partilerinde ve derneklerinde Türkler'in Ermenileri soykırımına uğrattıkları teması sürekli işlenmiştir. Diğer devletler tarafından savaş ortamında propaganda amacıyla üretilen kitap, doküman, film, dergi vd. materyalleri kullanmanın ötesinde bunları sergileyebilecekleri ve mekânına girildiğinde etki altına alabilecekleri bir anıt ve müze inşa etmişlerdir. Müze ve anıt olarak tasarlanan mekân Ermenistan'ın bugünkü başkenti ve en büyük şehri olan Erivan'da Tsitsernakaberd tepesi üzerinde kurulmuştur. Bu müze hakkında merak ettiğiniz birçok bilgiyi bizzat gezen ve gözlemleyen bir kişinin gözüyle bulacaksınız.

Keywords: Propaganda, Yerevan Tsitsernakaberd Museum, Turkish Armenian Relationship

---

¹ ulucfr@gmail.com

Giriş

Propaganda kelimesi Latince “yayılması gereken şey” manasına gelen “propago” kelimesinden türetilmiş olup hedef kitleyi fikren kazanmak; sistemli ve devamlı telkinlerde bulunarak düşünce ve davranışlarını yönlendirmek anlamına gelmektedir. Bu amaçla devletler, toplumlar, şirketler veya kişiler taraftarlarının moralini üst seviyede tutmanın yanı sıra, kişi veya devletleri kendi politikaları doğrultusunda yönlendirmek için propaganda taktiklerini kullanmaktadır (Kesimli, 1961; Tarhan, 2003; Yüksel, 2011). Propagandanın iki yönü vardır. Bunlardan ilki propaganda yapanın savaşta ve barışta kendi milli bütünlüğünü sağlamak, ikincisi ise karşı tarafın milli bütünlüğünü bozmak için moral değerlerini altüst etmektir (Tarhan, 2003: 21-23). Propagandanın temel mantığı olan bir şeyi olmamış gibi göstermek, olmayan bir şeyi de olmuş gibi göstermektir. Toplumlar bağlamında düşünüldüğünde, bu yapılırken bir toplumun herhangi bir konudaki azim ve kararlılığını kırmak hedeflerin başında gelmektedir. Propaganda araçları dönemine göre farklılıklar gösterebilir. Tarihin ilk zamanlarında ve yazı daha icat edilmemişken sözlü olarak taraftar toplama, bir kişi/kurum hakkında olumlu ya da olumsuz haber yayma, halkın arasına haberciler ya da ozanlar göndererek bir kişiyi övme ya da yerme gibi metotlar kullanıldı. Zamanla yazılı metinler, broşür, ilan, gazete, dergi, kitap hatta bazen sadece bir sembol ya da işaret propaganda aracı olmuştur. Günümüzde propaganda araçları sayarak bitmeyecek derecede gelişmiştir. Şöyle desek yanlış olmaz, görünür ve görünmez pek çok propaganda aracı geliştirilmiştir. Propagandanın nihai amacı karşı tarafı manipüle ederek ikna etmektir. Propaganda da kullanılan obje ve araçlar eğer elle dokunulup gözle görülürse etkileycilik daha da artacaktır. Bir de işin içine duygu eklenirse propaganda aracı görevini tam yerine getirmiş olacaktır (Ulu, 2012: 62). Makalemizin konusunu teşkil eden “Erivan Tsitsernakaberd Anıt, Müze ve Araştırma Enstitüsü” adından da anlaşılacağı üzere anıt, müze ve araştırma enstitüsü özelliğini birlikte taşımaktadır. Yani elle tutulan, gözle görülen, broşür, dergi, kitap ve filmlerle desteklenen ve sonunda anıt ziyaretiyle duygular paylaşılan eksiksiz bir propaganda alanı ve aracıdır.

Ermeni Propagandalarının Tarihi

Günümüzde Ermeniler dünyaya “soykırım” propagandası yapmak için pek çok metotlar kullansa da asıl propagandaya maruz kalanlar kendileri olmuştur. Ermenilerin

propagandalara maruz kalmaları büyük devletlerin misyonerlik faaliyetiyle başlamıştır. Ermeniler ve propaganda kavramı incelendiğinde büyük devletlerin, Ermenileri siyasi etki altına almak için mezheplerini değiştirmeye yönelik faaliyetleri göze çarpmaktadır. Bu faaliyetler için gerekli masrafları yardımlar aracılığıyla karşılamak için Amerikan basınında, sistematik bir şekilde Ermeni propagandası yapılmıştır. Kendi vatandaşlarını da manipüle ederek “Osmanlı devletindeki Ermeniler zulüm görüyor” şeklinde iç propaganda yapmıştır. Ermenilere yapılan propagandanın ilk aşaması misyonerlik faaliyetlerini temsil eder. İkinci aşamada ise Ermeniler propagandist devletin siyasetine angaje olarak mezheplerini değiştirip kendilerine sunulan gerçek dışı vaatlerin peşine düşmüşlerdir. Doğal olarak bu da Ermeniler’in Osmanlı Devleti’yle ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur.

Misyonerler Osmanlı İmparatorluğu’ndaki faaliyetlerini ilk dönemlerden itibaren eğitim adı altında yürütmüş ve hedef kitle olarak çocukları belirlemiştir. Bu kitleye en hızlı ulaşmanın yolu eğitim olduğu için hızla okullar açılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti bu hususta fazlaca bir sınırlama koymamıştır. Bu okullar kendi etnik kökeninden gelen çocukları eğitmeye, dillerini ve kültürlerini öğretmeye ve varlıklarını devam ettirmeye yöneliktir. Ayrıca Osmanlı Devleti içinde bir zenginlik sayılmaktaydı. Eğitim ve öğretim propagandanın en önemli aracı olmuştur. Bu eğitim faaliyetleri etnik gruplar arasında özellikle de Ermeniler arasında isyan, propaganda ve ayrılıkçılık fikirlerinin örgütlendiği alanlar olmuştur. İlk olarak eğitim verdikleri insanlara kendi ülkelerinin propagandasını yapmanın yanında mezhep değiştirmeleri yönünde telkinlerde bulunmuşlardır. Bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu’nda isyan ve ayrılıkçı faaliyetler Ermeniler’in olduğu tüm alanlara yayılmıştır. Bu faaliyetler bazen doğrudan İmparatorluk sınırları içerisinde bazen de yurtdışında Osmanlı aleyhinde gerçekleştirilmiş ve ciddi sorunları beraberinde doğurmuştur.

1830’da Amerika ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan ticaret anlaşması ile “en çok kayırılan ülke” statüsü elde eden Amerika’ya Anadolu coğrafyasında sınırsız ticaret imkânı sağlanmıştır. Böylece 1820’lerden beri Anadolu’da bulunan misyonerler için de kapılar sonuna kadar açılmıştır. Amerikan Protestan Misyonerleri Anadolu’yu üç bölgeye ve birçok istasyona ayırarak Ermeni toplumu arasındaki çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Amerikan Protestan misyonerleri bu tarihten sonra Ermeniler arasında eğitim seferberliği adı altında yoğun bir Protestanlık propagandası başlatmıştır. Bu durum Ermeni Gregoryen

Patrikhanesince ilk zaman tepkiyle karşılanırsa da misyonerler İstanbul ve Anadolu'da faaliyetlerini artırarak sürdürdüler. Harput'ta Fırat Koleji adında bir Amerikan misyoner koleji açıldı. Kolejin amacı Gregoryen Ermeni çocuklarını Protestan yapmaktı. Misyonerler 1840'lardan başlayarak din eğitimi almaları için Ermeni öğrencileri Amerika'ya göndermeye başlamışlardır. Amerika coğrafyasında da 1890'lardan sonra Anadolu'da bulunan Ermeniler üzerinden Türk düşmanlığı propagandaları giderek artmıştır. Amerikan vatandaşları yüzünü hiç görmediği Türklere düşman olmuştur.

Ermenilerle ilgili konular “emperyalizm”, “kolonizasyon”, “nüfuz oluşturma” sorunu iken, Batılı devletler propagandalarıyla bunları dünya kamuoyuna “hümanizm”, “hürriyet” ve “bağımsızlık” olarak lanse etmişlerdir. Ermenilere yönelik bu misyonerlik faaliyeti sadece Amerikalılar tarafından yürütülmedi. Fransızlar Katoliklik, Ruslar Ortodoksluk propagandası yapıyor ve onlar adına söz söylüyorlardı. Osmanlı Devleti'nin topraklarında açılan çok sayıdaki okul bu faaliyetlerini daha da kolaylaştırıyordu (Юнал, 2011: 458-462). Kısaca bu yolla Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale ediyorlardı. Her bir ülke Ermenileri kendi yanlarına çekmek için onlara propaganda yapıyordu. Nihai amaçları Osmanlı topraklarında kendilerine bağlı bir unsur meydana getirmektir. Tüm bu faaliyetler neticesinde Osmanlı Gregoryen Ermenileri; Protestan, Katolik ve Ortodoks mezheplerine bölünmüşlerdir. Böylece ayrı ayrı dört Ermeni cemaati yaratılmıştır. Her biri de kendilerine yakın gördükleri devletin sempatisini almışlardır.

İlk aşamada milliyetçi duyguları kabartılan ve mezhepleri değiştirilen Ermeniler, Osmanlı devlet ve toplumundan ayrıştırılmıştır. Bu ayrıştırma belirli konular üzerinden yürütülmüştür.

1-Ağrı dağının eteklerinde gemiye benzer bir kalıntıdan yola çıkılarak, Ermenilerin Nuh'un torunlarından Hayk'ın çocukları oldukları söylencesi çıkarılmış, dolayısıyla onlara Nuh peygamberin soyuna dayanan kutsal bir hüviyet verilmiştir(Ulu, C. 2009: 2).

2-Hıristiyanlık bağlamında Eçmiyadzin'de Krikor Lusavoriç'in M.S 301'de Ermeni Kralı Dırtad'ı ve tüm Ermeni halkını takdis ederek Ermenistan'ın dünya tarihindeki ilk Hıristiyan devlet olduğu söylenmiştir.

3-Ermenilerin, Anadolu'nun ve Kafkasların en kadim ve yerli halkı oldukları vurgulanmış ve buraların tekrar gerçek sahiplerine iadesi tezi işlenmiştir.

4-Mezhep farklılıkları ve Ermeni milliyetçiliği körüklenmiş ve nihayet, Ermenilerin savaşçı bir toplum oldukları zihinlere aşılacaktır.

Bahsi geçen propagandalardan etkilenen Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ve kalkışmalara başlamıştır. Yoğun olarak 1890'dan itibaren gösteri, isyan, savaş ve kalkışmalarla 1915 yılına gelinmiştir. Osmanlı Hükümeti 1915'te 24 Nisan günü İstanbul'da devlet aleyhine faaliyetler yürüten Ermeni komitelerine yönelik operasyonlar ve tutuklamalar yapmıştır. Bu tutuklamalar özünde adli bir olay olup tutuklananlar mahkemelere sevk edilmiştir. Buna rağmen Ermeniler tarafından "Ermeni Soykırımının" başlangıç tarihi olarak belirlenmiştir. Böyle bir anma günü belirlenmesinde, Tehcir Kanununun karar verildiği 27 Mayıs'ın değil de 24 Nisan'ın kabul edilmiş olmasında en önemli etken, o gün tutuklananların Anadolu topraklarında kurulacak Ermeni devletinin muhtemel lider kadrosu olmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak bu planın gerçekleşmemesi Ermenileri fazlasıyla üzmüştür. O tarihten itibaren Ermeniler, 24 Nisan'ı ilk dönemlerde "massacre" daha sonra ise Yahudilerden esinlenerek "soykırım" şeklinde nitelemişlerdir. Dünyanın çok çeşitli coğrafyalarına yayılmış Ermeniler, 24 Nisan'ı "Türkler tarafından soykırıma tabi tutulmalarının" anıldığı bir tarih olarak savunmuşlardır. Onlar bugünü dünya kamuoyuna sürekli hatırlatarak, kendi saflarında lejyoner olarak savaştıkları "bazı devletler nezdinde" itibar görecekler ve ilk fırsatta da "Büyük Ermenistan" hayalinde mesafe almış olacaktı. Dolayısıyla 24 Nisan tarihinin "kutsallığı" buradan kaynaklanmaktadır (Şahin, 2015: 1-3). Ermeniler kendilerince bu kutsal günü tam bir propaganda aracı olarak kullanmaya başlamışlardır. Bu amaçla da 1965'ten itibaren başta Ermenistan olmak üzere dünyanın her tarafına anıtlar yapmaya başlamışlardır. Kısa sürede başta Avrupa olmak üzere Amerika'da yapılan anıtların bu denli yaygınlaşmasının en önemli sebebi, Ermenileri kullanan devletlerin bir bakıma diyet borcu ödemek ve "günah çıkarma" ameliyesi olarak algılanabilir. Günümüzde ise hem iç kamuoylarına hem de dünyaya soykırımı kabul ettirme yolunda propagandalarını sürdürmektedirler. Anıt ve müzeler, konferans, kongre, gösteri ve dernekler gibi birçok etkinliklerle de soykırım iddiaları meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Makalemizin ana konusunu teşkil eden Tsitsernakaberd

Anıt, Müze ve Araştırma Enstitüsü bu propaganda araçlarının en önemli köşe taşlarından birini oluşturmaktadır.

Erivan Tsitsernakaberd Anıt, Müze ve Araştırma Enstitüsü

Ermenilerin, propaganda amacıyla yapılmış en büyük anıtı Erivan'daki Tsitsernakaberd Anıt, Müze ve Araştırma Enstitüsü kompleksidir. Bizzat bu alana giderek tecrübe ettiğim bilgiler ışığında anlatmak gerekirse; yapıya ulaşım özel araç, taksi veya yakınından geçen toplu ulaşım araçlarıyla yapılmaktadır. Anıt ve müze Tsitsernakaberd tepesi üzerinde yer almaktadır. Tsitsernakaberd, Ermenicede "kırlangıç tepesi" anlamına gelmektedir. Üst tarafı hisar şeklinde olup dik bir yapısı bulunmaktadır. Tepeye etrafında ağaçlar olan yoldan çıkılmaktadır. Komplekse ulaşıldıktan sonra araçlar park edilmekte ve son ulaşım merdivenler vasıtasıyla yapılmaktadır. Müze'nin diğer ayrıntıları şu şekildedir: Yapı, sergi salonu, kütüphane, müze, kitabe, park ve anıtsal yapıdan oluşmaktadır. Kitabelerden birinde şöyle yazmaktadır; "Names of the Armenian provinces, towns, and villages of historic Western Armenia. Names of prominent non-Armenian humanitarians who aided the victims of the Armenian Genocide". Bu kompleks yapı, tepe üzerine yerleştirilmiş büyükçe bir parkın en yüksek noktasında bulunmaktadır. Park, Erivan şehrini ve Ağrı dağına net bir şekilde görebilen bir noktada konumlandırılmıştır. Bahse konu mekân Tsitsernakaberd Park ya da Anıt Kompleksi ve Ermeni "Soykırım Müzesi" adını taşımaktadır.

Anıt ve Müzenin Yapımına Neden Olan Olaylar ve Tarihçesi

Ermeniler, "soykırım" konusunda yeterli belgeye sahip olmadıklarını görünce dünya kamuoyunu etkilemek amacıyla propaganda amaçlı maddî belgeler yaratma yolunu benimsemişlerdir. Bunun için kalıcı, gözle görülür ve etkileyici bir uygulama olan anıt dikme faaliyetine girişmişlerdir. 1965 yılı, dünyanın dört bir yanına dağılan Ermenilerin yerleştikleri ülkelerde organize olabildikleri bir tarih olarak değerlendirilebilir. Çünkü dünya kamuoyunda Ermeni sorununun etkili bir şekilde gündeme gelmesi bu tarihte yapılan gösterilerle olmuştur. 24 Nisan 1965'te Erivan'da öğrenciler ve halk pankartlarla yürüyüşe geçtiler. Ordu tanklarla göstericilerin önünü kesti ve çatışmalar oldu. Onlarca Ermeni tutuklandı. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'da başlayan bu gösteri rüzgârı Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Lübnan, Paris, New York, Londra ve Güney

Amerika'nın bazı şehirlerinde devam etmişti. Bu gösterilerle ilgili Türk basınında birçok haber ve yorum yapılmıştır (Korucu & Nalçı, 2014). Bu yürüyüş bir nevi dünya kamuoyunun Ermeni soykırımını söylemiyle tanıştığı yıl olmuştur.

1960'ların yarısından itibaren Ermeni milliyetçiliği yeniden doğmuş "Ermeni soykırımını" iddiaları kamuoyunda yankı bulmaya başlamıştır. Anıt dikiminin başlayıp hızlanması bakımından 1965 bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren Ermeniler, dünya kamuoyunu etkilemek ve soykırım propagandası yapmak için buldukları ülkelerde "Ermeni Soykırım Anıtları" ve heykeller dikmeye başlamışlardır. Bu tarihten itibaren, her yıl Mart ve Nisan aylarında Beyrut ve bunun gibi Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde ayinler, toplantılar yapılmış, piyesler oynanmış ve bu konu sürekli gündemde tutulmuştur. Bu çerçevede Lübnan'da Beyrut'a bağlı Antilyas yöresindeki Manastırın yanında 24 Nisan 1968'de törenle ilk anıt dikilmiş ve bunu diğerleri takip etmiştir.

1915'in 50. yılı münasebetiyle Erivan başta olmak üzere büyük şehirlerde yapılan gösteriler ve Türkiye aleyhine kampanyaların da etkisiyle SSCB de "Ermeni Soykırım Anıtı" yapımını gündemine almıştır. Soykırım anıtı fikri 1962'de Ermenistan Komünist Partisi'nin ilk sekreteri Hakob Zarobian tarafından ortaya atılmıştır. Ermenistan Komünist Parti Merkez Komitesi, Moskova'ya, Komünist Parti Genel Sekreteri Brejnev'e başvurdu ve Moskova, Ermenilerin bu talebini kabul etti. Tsitsernakaberd Ermeni Soykırımını Anıtı, 1967 yılında inşa edilmiştir. Ayrıca anıt kompleksine, 1995 yılında Ermeni Soykırımını Müzesi de dahil edilmiştir.

NATO'ya üye olmuş, Batı yanlısı politikaları benimsemiş ve nihayetinde Rusya'nın güdümüne girmeyen Türkiye için Ermeni sorununu politik bir baskı aracı olarak SSCB kullanabilecekti. Bu ve diğer gerekçelerle SSCB Bakanlar Kurulu 16 Nisan 1965'te "Ermeni Soykırım Anıtının" inşası kararını almıştır.

1965'te "Soykırım Anıtı" mimari projesi için bir yarışma düzenlendi. Yarışma ilanında "Anıt, yaratıcı Ermeni halkının gelgitlerle dolu hayatını, bitmeyen yaşam savaşını, bugünü parlak geleceğini simgelerken Büyük Soykırımda hayatını kaybeden milyonlarca şehidin anısını ölümsüzleştirmelidir" yazıyordu. Ermenistan ve diasporadan 69 mimar yarışmaya katıldı. Eserler arasında "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bayrağı" adlı proje

birinci oldu. Anıtın yapımı 400 bin rubleye mal oldu. Anıtın açılışı 29 Kasım 1967’de yapıldı. Bugün aynı zamanda Sovyet Ermenistan’ın kuruluşunun 47. yıldönümü olduğundan Ermeniler, açılışa siyasi ve kültürel bir anlam da yüklemiştir. 24 Nisan 1968 tarihinde anıt “1915 Ermeni Soykırım Kurbanlarına” ithaf edilmiştir. Anıtın yapılmaya başlamasından itibaren her sene 24 Nisan’da anma toplantıları bu mekânda yapılmış ve günümüze kadar da devam etmiştir. 1991 yılına kadar Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti parkın tüm ihtiyaçlarını karşılarken, bu tarihten itibaren bakım ve masrafları Ermenistan Cumhuriyeti tarafından üstlenilmiştir. Park, anıt ve müze 1992-1995 yıllarında yeniden tasarlanmış ve daha önce yapılan yerleşkede anıtın hemen yanına “Soykırım Müzesi” inşa edilerek 1995 yılında açılmıştır(<http://www.genocide-museum.am/trk/>). Bu fikirlerinin oluşmasının temelinde Nazi Partisi ve Nazi Almanya’sı döneminde, Yahudilerin sistemli bir şekilde öldürülmesine verilen isim olan “Holokost”tan esinlenilmiştir. Federal Almanya’nın Yahudilere büyük miktarlarla tazminat ödemiş olmalarından hareketle Ermeniler, dünya kamuoyuna 1915 sevk ve iskânını bir soykırım olarak lanse etmekte ve bunun sorumlusu olarak ise Türkiye’yi suçlamaktadır.

Erivan Tsitsernakaberd Anıt ve Müzesi, Ermenistan Cumhuriyeti’nin bugün dünya üzerindeki en önemli propaganda araçlarından biridir. Ermenistan’a gidip bu kompleksi ziyaret edenlere “zalim Türk-mazlum Ermeni” imaj ve algısının oluşturulmasında bu mekânı büyük bir propaganda aracı olarak kullanmaktadırlar (Şahin, 2015: 1-3).

Anıt ve Müzenin Konumu ve Fiziki Özellikleri

Müze iki katlı bir binadan oluşmaktadır. Bu yapı anıtın görüntüsünde bir eksilme olmaması için tepenin diğer yamacına yapılmıştır. Müzenin bulunduğu yerden Ararat ovası ve Ağrı dağı çıplak gözle çok rahat bir şekilde gözlemlenmektedir. Ermeni asıllı genç bir akademisyenin Ağrı dağının Ermenilerin nezdindeki anlamı hususunda verdiği bilgilere burada yer vermenin yararlı olduğunu düşünüyorum. “Biz her sabah Ararat’a bakarak güne başlarız. Hatta birbirimize selam verdikten sonra arkadaşlarımıza; –Ararat’ı gördün mü? diye sorarız, –Görmedim. Derse –Git gör o zaman, deriz.” Burada Ağrı dağına yaklaşım tarzına iki yönlü ele almak gerekmektedir. İlki Ermenilerin pagan dönemlerinde Ağrı dağına kutsal bilmeleri ve buraya tapınmalarıdır. İkincisi ise daha sonradan propagandalarla ortaya çıkarılan Ağrı’ya ve diğer tarafına sahip olma duygusudur.

Tepe üzerinde anıt ve müzeden başka çeşitli müstakil mimari yapılar ve heykeller de bulunmaktadır. Aslı ABD’de sergilenen, çocuğunu “soykırımdan” kurtarmaya çalışan Ermeni anne heykeli ilk dikkat çekenlerdendir. Anıtta yer alan çocuğuna sarılmış kadın figürünün yüz ifadesini şu şekilde tanımlayabiliriz; “korku dolu gözler ve çaresizlik”. Çeşitli boyutlarda yürüyüş yolları olan parkta belli noktalara yerleştirilmiş ses sistemleriyle sürekli matem havası çalan bir müzik verilmektedir. Gerçekten de benim de etkileyici bulduğum kadın sesiyle yapılan yayını müze görevlilerine sorduğumda, Ermeni sanatçı Lusine Zakaryan olduğunu ve lirik bir eseri seslendirdiği bilgisini aldım. Bu yolla orayı ziyarete gelenlere soykırım matemi hissettirmeye çalışılmakta ve bir duygu fırtınası estirilerek ziyaretçide ürperme, korku ve ağlama duyguları harekete geçirilmektedir. Parkta bulunan bazı ağaçlar (genellikle çam ağacı) 20. Yüzyılın başında ölmüş kişilere ithaf olunmuştur. Bazı ağaçların da devlet başkanı veya üst rütbeli devlet görevlileri tarafından ölenlerin anısına ithafen dikildiği küçük pirinç bilgi levhalarıyla belirtilmiştir. Kompleks inşa edildikten sonra tepelik alanın yoğun bir ağaçlandırma çalışması yapıldığı fark edilmektedir. Rehber sorduğumda; 1915’te kaybettikleri 1,5 Milyon Ermeni’nin anısına bu alana 1,5 milyon ağaç dikilmiş olduğu bilgisini vermiştir.

Müze giriş merdivenlerle yüzeyden bir kat alt kısma inilmek suretiyle sağlanmaktadır. Sanki bir kat yer altına giriyorsunuz. Aslında yukarıdan ya da yandan bakıldığında tepenin yüzeyinin altındasınız. Müze giriş Anadolu mimarisinde görülen bir kemerin altından geçilerek yapılmaktadır. Bu mekân aydınlık, yüksek tavanlı ve havadar olmasına rağmen ilerledikçe loş, karanlık ve matem havası hâkim olmaktadır. Bazı sergi alanları bilinçli olarak karartılmış ve zeminden ışıklandırılmış haç vurgusu dikkat çekmektedir. Salonlarda kullanılan haçların sayısı 6 sağ 6 tane de sol duvarda olmak üzere toplam 12 adettir.

İlk salonda sergilenen afişlerin üst kısmında 1915 ve 1922’de “Batı Ermeni” vilayetleri olarak nitelenen Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis ve Sivas şehirlerinin panoramik bir fotoğrafı yer almakta ve alt tarafına ise bu şehirlerde o tarihlerde yaşadığı ifade edilen Ermeni nüfusları belirtilmektedir. Afişte bu şehirlerde 1915’te toplam 1.185.000 Ermeni olduğu, 1922’ye gelindiğinde ise 1.072.200 kişinin göç ettirildiği veya öldürüldüğü propagandası yer almaktadır. Bu salonun tam karşısında yaklaşık dokuz metre genişliğinde ve beş metre yüksekliğinde oldukça büyük ve duvara nakşedilmiş harita dikkat çekmektedir.

Haritada Batı Ermenistan olarak tanımladıkları alan ki, Karadeniz ve Akdeniz arasında yer alan ve Orta Anadolu'yu da içine alacak şekilde, Güney İran Yaylası ve Hazar Deniz'ine kadar yayılan "Büyük Ermenistan" resmedilmiştir. Harita üzerinde şehir ve kasabaların isimleri Ermenice olarak nakşedilmiştir.

Söz konusu salonlarda sergilenen materyaller müzede sergilenmeye değer eserler olmaktan ziyade propaganda malzemelerinden oluşmaktadır. Bunlardan en çok dikkat çeken "Andonyan Belgeleri" olarak bilinen "The Momerics Of Naim Bey" kitabıdır. 1920 yılında yayınlanan bu kitap Naim Bey adlı bir memurun, Aram Andonian'a verdiği vesikalardan oluşmaktadır. Kitapta bazı şifre telgraflar kanıt gösterilerek Talat Paşa'nın tehcir esnasında aslarına katliam emri verdiği propagandası yapılmıştır. Andonyan'ın çalışması 1919 yılında derlenmişti ve öncelikle Ermeniceye çevrilmişti. Kitapta yayınlanan İhtilafli çelişkilerle dolu Andonyan belgeleri (Gauin, 2011) İtilaf Devletleri tarafından açılan davalarda bile delil olarak kullanılamamıştı. Kitapta yer alan belgeler daha sonra incelenmiş ve bunların sahte oldukları tespit edilmiştir. "Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü" adıyla 1983 yılında Türk Tarih Kurumu'nca Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından yayınlanan eserde bu belgelerin sahte oldukları delilleriyle anlatılmıştır (Orel & Yuca, 1983). Ayrıca "The Andonian Documents Attributed To Talat Pasha Are Forgeries" ismiyle de Türkkaya Ataöv, Ankara Üniversitesi Yayınları arasında 1984 yılında 3 dilde bir kitap yayınlamış ve yine bu belgelerin sahteliğini göstermiştir (Ataöv, 1984).

1000 metre karelik alan üzerine kurulmuş olan sergi salonu müzenin ikinci katında olup 3 kapalı ve 1 açık salonu bulunmaktadır. Açık salon müze ziyaretinin sona erdiği alandır. Burada, içinde Erzurum, Van, Bitlis, Sivas ve Diyarbakır'dan getirilen toprakların yer aldığı granit kaideler üzerinde kristal vazolar sergilenmektedir. Bu son salonda ziyaretçilerin düşüncelerini yazmaları için bir müze defteri vardır. Deftere birkaç satır yazması için görevliler tarafından ziyaretçilerden özellikle talep edilmektedir. Ayrıca bu alanda film, kitap, broşür gibi çeşitli dillerde kaleme alınmış ve ana konusu "Ermeni soykırımı" olan propaganda malzemeleri yer almaktadır. Bu filmlerin çekim tarihi bakımından en önemlisi "Ravished Armenia" isimli 1919 yapımı bir Amerikan sessiz filmidir ve cd olarak müzede satılmaktadır. Filmi özetlersek; 1914 tarihi ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcını gösteren görüntü dizisiyle başlıyor. Ekranda beliren 1915 yazısıyla birlikte Ermeni kadın ve

erkeklerinin tutuklanması ve öldürülme sahneleri yer almaktadır. Tam bu sırada ekrana Ermenice olarak “The Greatest Tragedy Of The Armenian People” yazısı belirmektedir. Filmde, Ermeni kadınların kırbaçlanma görüntüleri ve köle pazarlarına götürülüp satılmaları tasvir edilmektedir. Evler, dükkanlar yağmalanır. Göçe zorlananların durumları şöyle tasvir edilir; yiyecek ve sudan yoksun çorak arazide, bitkin kadınlar yol kenarlarında ölüme terk edilir. Başka bir sahnede, insanlar sandallar üzerinden nehirlere veya göle atılmak suretiyle öldürülür. Göçe eşlik eden askerlerin kadın ve kızlara tecavüz etme sahneleri yer almıştır. Film, Haç şeklindeki çarmıha gerilmiş kadınların görüntüleriyle sona ermektedir. Yazarken ya da okurken bile bir korku duygusu yaşatan bu filmi izleyen kişiler bu olayların nasıl gerçekleştiğine ya da gerçek olup olmadığına odaklanmadan kendini bir propaganda fırtınası içinde bulur. Müzede bu ve benzeri materyallerin yer aldığı ve satıldığı bir ofis bulunmaktadır. Satış ofisinde bulunan ve satışı yapılan kitaplardan biri ise; Arnold Toynbee ile James Bryce'nin birlikte kaleme aldıkları 1916 yılında İngiliz Parlamentosu tarafından yayınlanan “The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916” adlı “The Blue Book” olarak da tanınan kitaptır. Müze bu ve benzeri birçok propaganda kitabıyla doludur. Bu kitaplar camcan arkasında sergilenmektedir ve inceleme fırsatı verilmemektedir.

Müzenin çatısı durumundaki alan düz ve beton kiremit ile kaplıdır. Karşıdan bakıldığında adeta tepenin yan kısmında bir kale burcu gibi görülmektedir. Müzenin -2. (eksi ikinci) katı yer altında olup burada müzenin idari ve teknik bölümleri bulunmaktadır. Ayrıca 170 kişi kapasiteli konferans salonu ile kütüphane, okuma bölümü ve depo yer almaktadır.

Anıt kısmı iki kısımdan oluşmaktadır. “Ebedi alevin” bulunduğu alan daire şeklindedir. Sürekli yanan alev, içe eğimli üstü açık kubbeye benzer eğik yuvarlak şekilde yerleştirilmiş 12 dikitin alt-ortasında yer almaktadır. Müzeyi gezdiren rehberler bu 12 eğimli dikitin (tabela) Osmanlı İmparatorluğu içindeki, Vilayet-i Sitte denilen 12 Ermeni yerleşim yerini temsil ettiğini ifade etmektedirler. Ancak bir başka yorumda Hıristiyanlıkta yer alan 12 havariyi temsil ettiğini de duymuştum. “Soykırım Anıtının” ve alevin bulunduğu alan zemin döşemesinden yaklaşık 1,5 metre daha düşük bir seviyededir. Ateşin bulunduğu alana yarım kubbe şeklindeki dikitler arasındaki merdivenli inişler sayesinde ulaşılmaktadır. Ortadaki

alevin etrafında sürekli karanfil çiçekleri bulunmaktadır. Yine alevin dış alanında canlı çiçeklerden yapılmış bir çelenk dikkati çekmektedir.

Anıtın hemen yakınında ise 44 metre yüksekliğinde zeminden tepeye doğru sivrilen granitle kaplanmış bir dikit yer almaktadır. Bu anıt şehrin pek çok yerinden görülebilmektedir. Bu dikit müzeden önce inşa edilen asıl anıttır ve Ermenilerin yeniden doğuşunu simgelemektedir

Anıt ve Müzenin Amacı

Anıt ve müze, kendi yetkililerinin ifadesiyle “20. yüzyılın ilk soykırımında ölen masum insanların anısını ölümsüzleştirmek” amacıyla inşa edilmiştir. Yine, “Ermeni Soykırım Müzesi ve Enstitüsü” “Ermeni soykırımının” propagandasını yapmak üzere malzeme üretmekte ve bunları yazılı ve görsel organlara servis etmektedir.

Diğer hedefleri ise sırasıyla;

1-Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermenilerin hayatlarından kesitler sunan fotoğraflar ve “belgeler” toplayarak bunları incelemek ve teşhir etmek.

2-Dünyadaki diğer soykırım enstitüleri ve araştırma merkezleriyle bağlantı kurup onlarla iş birliği yapmak.

3-Ermenistan’da “Bilimsel” Soykırım Okulu kurmak,

4-Soykırım ile ilgili her türlü bilgiyi toplayarak bunları sunmak,

5-Soykırım konusunda daha çok insanı bilgilendirmek, bu konuda daha derin bilgi edinmek isteyenlere yardımcı olmak,

6-Ermeni Soykırımında ölenler için yapılmış “Tsitsernakaberd” anıtını ve parkını korumaktır.

Müze müdürünün açıklamalarına göre bu anıt “tüm dünyaya yayılmış Ermenilerin anılarının ve tarihi değerlerinin toplandığı kutsal bir yerdir.” Müzenin amaçları anlatılırken Türkiye ile ilgili ithamlar da unutulmamıştır. Türkiye’de yasaklanan “Ermeni Soykırımını” anlatmak ve Türkiye’nin kendi tarihiyle yüzleşmesini sağlamak da amaçlarından biri olarak ifade

edilmektedir. Ayrıca, Ermenilere karşı işlendiği iddia edilen bu suçun cezalandırılması için de çalıştıklarını beyan etmektedirler.

Müzenin Ziyaret Politikası ve Bunun Propagandadaki Yeri

Müze hem Ermenistan vatandaşlarına hem de turistlere bir görev bilinciyle gezdirilmektedir. Bu ziyaretler hem iç propaganda hem de dış propaganda malzemesi olarak kullanılmaktadır. Sokakta rastladığımız herhangi bir Ermeni'ye müzeyi görmek istediğinizi söylemeniz durumunda memnuniyetle götürmektedir. Müze gün içinde genellikle sakin ve ziyaretçisi yok gibi görünmekle birlikte, çeşitli zamanlarında yürümeye yeni başlayan çocuklar, anaokulu öğrencileri, ilk, orta, lise öğrencileri öğretmenlerinin eşliğinde gezdirilirken, üniversite seviyesinde gençler de buraya yoğun ilgi göstermektedir. Anıtı bırakılmak üzere karanfil çiçekleri ücretsiz olarak verilmektedir. İstenirse bir görevli tarafından Ermenice, Rusça, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde anıt ve müze tanıtılmaktadır.

Müze, diğer ülkelerden gelen resmi ve gayri resmi ziyaretlerde bulunanlar için iyi bir propaganda malzemesi olarak kullanılmaktadır. Ermenistan Cumhuriyeti'ne resmi ziyaretle gelen görevlilerin Müze'yi ziyaret etmesi devlet protokolüne koyulmuş durumdadır. Bu protokol kuralı çerçevesinde pek çok devlet başkanı seviyesindeki kişilere müze ve anıt ziyaret ettirilmiştir. Müze ve enstitü, toplantılar düzenlemekte, bültenler, tematik kitapçıklar ve kitaplar yayınlamaktadır. Almanya, Fransa, ABD, Avusturya, İtalya, Rusya'da ve farklı ülkelerde bulunan kişi ve kurumlarla iş birliği yapmaktadır.

Müze ve Araştırma Merkezi Bursları

Erivan Tsitsernakaberd Anıt, Müze ve Araştırma Enstitüsü, çeşitli adlar altında burslar vermektedir. Bunlardan biri "Raphael Lemkin" bursudur. Lemkin, Polonyalı bir Yahudi olup Avrupa'da Naziler'in Yahudileri öldürülmesi bağlamında, Yunanca *geno* ve Latince *cide* kelimelerini birleştirerek "genocide" kelimesini icat eden kişidir. Ayrıca, Nuremberg'de kurulan Uluslararası Askerî Mahkeme'de "insanlığa karşı işlenen suçlar" olarak "genocide" kelimesinin "tanımlayıcı bir terim olarak" iddianameye dâhil edilmesine vesile olan kişidir.

Bu burslardan bir diğeri yıllık eğitim bursudur. Bu burs yabancı öğrencilere, yerel kuruluşlara ve kütüphanelerde araştırma yapmak suretiyle Ermeni propagandasına katkı

sağlayacaklara verilmektedir. Buradaki temel amaç yurt dışından gelenlerin yaklaşık bir ay boyunca Ermenistan'ı ziyaret etmelerini ve özellikle “Ermeni soykırımı” hakkında yazılar kaleme alabilecek ya da katkıda bulunabilecek kişilerin yetiştirilmesidir.

Bursu alan öğrenciler (Doktora tercih edilmektedir) Müze ve Enstitü bünyesinde ve bu mekânda çalıştırılmaktadır. Bu kişiler “Ermeni Sorunu”, “Ermeni Soykırımı” konularında çalıştırılmakta, Müze ve Enstitü kütüphanesinde araştırma yapmakta ve söylendiğine göre kendilerine profesyonel danışmanlık verilmektedir. Bu programdan burs alan öğrencinin seyahat ve konaklama masrafları da karşılanmaktadır. Bursu kazanan adaydan, programdan sonra 6 ay içinde, yaptığı çalışmayı tamamlayarak “Ermeni Soykırımı Araştırmaları” dergisinde yayınlanacak bir makale yazması istenmektedir. Bu şekilde olgunlaşan aday bir makale yazarak “soykırım” düşüncesini taçlandırmakta ve bir nevi burada tescillenmektedir.

Müze ve Araştırma Merkezinin Bağlı Olduğu Ermenistan Milli Bilimler Akademisi

Ermeni Soykırım Müze-Enstitüsü temelde Ermenistan Milli Bilimler Akademisine bağlı bir araştırma merkezidir. Ermenistan Bilimler Akademisi 25 Kasım 1943'te SSCB Bilimler Akademisi'nin Ermeni dalı olarak kuruldu. Günümüzde, 1993'ten beri Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi olarak faaliyet yürütmektedir.

Akademi parasal kaynağını her ne kadar devletin verdiği ödenek olarak açıklasa da başka destekler de almaktadır. Bunlar, çeşitli özel vakıflar ile Ermenistan'ın dışındaki kuruluşların yaptığı bağışlardır. Akademi; Doğubilimleri, Ermeni Araştırmaları ve Sosyal Bilimlerden oluşmaktadır. 3700 kişilik personeli içinde 87 akademisyen, 18 uzaktan katılımcı üye, 323 bilim adamı doktor ve 1006 bilim adamı aday olduğunu internet sitesinden açıklamışlardır.

Akademi'nin bizi ilgilendiren Doğu Araştırmaları Enstitüsü 1971 yılında önceden var olan (1958) Doğu Araştırmaları Bölümü ekseninde kurulmuştur. Araştırmaları antik çağlardan bugüne Ortadoğu, Kafkasya ve Doğu Asya ülkeleri ve halklarının tarih, sosyo-politik, uluslararası ve bölgesel ilişkilerini, kültür, din, ulusal azınlık ve etnik gruplarının sorunlarını işlemektedir. Türk Araştırmaları Bölümü Osmanlı Devleti ve Türkiye tarihi, ulusal azınlıkların hukuki durumu, Ermeni sorunu ve “Ermeni soykırımı”, büyük güçlerin politikaları, modern Türkiye'nin gelişiminin özellikleri, Osmanlılık, Pan-Türkizm, Pan-İslamcılık, Kemalizm, Neo-Osmanlılık ve Neo-Pan-Türkizm gibi konular üzerinde

durmaktadır. Çeşitli yayınların yanında doktora sonrası bursları ve lisansüstü kurslarıyla yeni uzmanlar yetiştirmektedir. Merkezde Türkiye ile ilgili çalışmalar yapılan birimde Türkiye’de belli başlı kütüphanelerde zor bulabileceğiniz pek çok Türkçe ve Osmanlıca esere rastlayabilmekteyiz. Kitaplar, camekânlı raflarda özenle korunmaktadır. Güncel kitaplar birim girişindeki cam kapaklı raflarda bir süre sergilendikten sonra numaralandırılıp okuyucular için kütüphaneye konulmaktadır.

Müze ve Araştırma Merkezi Bünyesinde Verilen Eğitimler

Müzenin ve Enstitünün ana konusu “Ermeni Soykırımının” araştırılmasıdır. “Arşiv belgelerinin”, fotoğrafların incelenmesi ve yeni kanıtların toplanmasının hedeflendiği söylene de orijinal bir arşiv belgesine rastlamak neredeyse mümkün değildir. Müze aynı zamanda “soykırım” ve “tehcire” uğrayanların tanıklıklarını toplayıp farklı dillere tercüme etmekte ve müze yayını olarak yayınlanmak suretiyle bu olayları soykırım gibi lanse etmektedir.

Müze ve Enstitü uluslararası platformda kendisini kabul ettirmek için büyük gayret göstermektedir. Eğitim konusundaki amaçlarını; “Soykırım okulunun oluşturulması, doktora öğrencilerinin yetiştirilmesi ve soykırımın kabulü konusundaki çalışmalara destek sağlamak” olarak açıklamaktadır. Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi çatısı altında çalışmalarını yürüten Müze-Enstitü aşağıdaki altı bölümden oluşmaktadır:

1. Ermeni Soykırımını Tarihi Bölümü
2. Ermeni Soykırımını Sonucunda Yaşanmış Kayıpları Araştırma Bölümü
3. Karşılaştırmalı Soykırım Bilimi Araştırmaları Bölümü
4. Doğu Ermenistan Halkının Soykırımını Araştırma Bölümü
5. Bilimsel Araştırmalar ve Yayınlar Bölümü
6. Basın ve Dış İlişkiler Bölümü.

Müze ve ona bağlı Enstitü kütüphanesinde Ermenice, İngilizce, Rusça, Almanca, Latin harfli ve Arap Harfli Türkçe, Fransızca, Arapça kitaplar bulunmaktadır. Yetkililerin verdiği bilgiye göre burada yaklaşık olarak 47000 kitap mevcuttur. Soykırım hakkında yabancı dillerle yazılmış 1.544 kitap vardır. Basın, kişisel vesikalar, soykırım görgü tanıklarının hatıraları gibi özel bir koleksiyon ise 77 kitaptan oluşmaktadır.

Sonuç

Soykırım propagandası, başta Ermenistan olmak üzere tüm dünyadaki Ermenileri kuşatıp etkisi altına almıştır. Bugün gelinen noktada zamanla normalleşmesi beklenen ilişkiler, bu propaganda faaliyetlerinden dolayı bırakalım normalleşmeyi daha da kötü noktaya gelmiştir. Bunun baş nedeni “soykırım” temelli propaganda söylemlerinden başkası değildir.

Ağrı dağının bu tarafından bakıldığında toplumları birbirinden daha da uzaklaştıran ve olumsuz gibi görünen bu durum, Ağrı'nın diğer tarafından ve diasporaca başarı olarak nitelendirilmektedir. Bu durum Ermeniler tarafından neden başarı olarak görülmektedir? Onlara göre bu propaganda araçları dünyadaki Ermenileri yok olmaktan kurtaran bir can simidi olmuştur. Asimile olmuş, kiliseleri, parti ve dernekleriyle sayıları azalmış Ermenileri bir arada tutabilmek ve “Ermenilik bilincini” yaşatabilmek için bulunan reçetedir. Bu yolla 1915 Sevk ve İskân Geçici Kanunu'nun Yahudi Holokost'u ile aynı nitelikleri taşıdığı ileri sürüp "Ermeni soykırımı" üzerinden yeniden bir “millet inşasına” çalışılmıştır.

Ermeni kiliselerinde, okullarında, siyasî partilerinde ve derneklerinde Türklerin Ermenileri soykırıma uğrattıkları teması sürekli işlenmiştir. Daha önce diğer devletler tarafından savaş ortamında üretilen politik ve askeri propaganda kupürleri, taraflı hükümet raporları, kitaplar, broşürler, propaganda filmleri, dergi ve gazete yazıları tozlu raflardan indirilmiştir. Ermeniler bu propaganda malzemelerinin ne kadar doğru olup olmadıklarıyla ilgilenmekten çok, bunlara gönüllü olarak inanmak istemiştir. Nihayetinde soykırımın intikamını almak ve "Büyük Ermenistan'ı" kurma konusuna bu yolla motive olmuşlardır. Ermenilere yönelik propaganda çalışmaları "Ermeni Soykırım Endüstrisini" de doğurmuştur(<http://www.ermenisorumu.gen.tr/kamer-kasim-ermeni-diasporasinin-etkinlikleri>). Kitaplar, makaleler, romanlar, şiirler, piyesler, filmler, sergiler ve çeşitli toplantılara Ermeni çevrelerinde büyük talep görmektedir.

Kaynaklar

Ataöv, T. (1984). The Andonian Documents Attributed To Talat Pasha Are Forgeries. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını.

Gauin, M. (2011) Sahteciliğe Karşı Tarihsel Araştırma Aram Andonyan'ın "Naim Bey'in Hatıraları" Ve "Hakikiliğini" Savunmak İçin Yapılan Çağdaş Girişimler. *Ermeni Araştırmaları*, (40), 133-202.

http://www.armenian_genocide.org/Memorial.28/current_category.52/offset.20/memorials_detail.html (son erişim:05.05.2015)

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/kamer-kasim-ermeni-diasporasinin-etkinlikleri/>(son erişim;10.03.2016)

<http://www.genocide-museum.am/trk/> (son erişim: 05.05.2015)

Kesimli, H. (1961). *Psikolojik Savaş*. 197-198 Sayılı Ordu Dergisi Eki", K.K.K İstanbul Askeri Basımevi, İstanbul, 1961.

Korucu, S. & Nalcı, A. (2014) 1965: 2015'ten 50 Yıl Önce 1915'ten 50 Yıl Sonra. İstanbul: Ermeni Kültürü ve Dayanışma Derneği/

Orel, Ş. & Yuca, S. (1983). Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu yayınları.

Şahin, E. (2015). "Propaganda ve Türk Düşmanlığının Yaşatılan Görsel Boyutu: Dünya Üzerindeki Ermeni "Soykırım" "Anıtları", *Yayına Hazır Makale*, s. 1-3. (Yazarından alınan izin doğrultusunda kullanılmıştır.)

Tarhan, N. (2003). *Psikolojik Savaş (Gri Propaganda)*. İstanbul: Timaş.

Ulu, C. (2012). Çanakkale Muharebeleri sırasında basının propaganda aracı olarak kullanılması: Harp Mecmuası örneği. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 10(12), 61-83.

Ulu, C. (2009). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi.

Yüksel, O. (2011). *Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde Psikolojik Savaş, Propaganda ve Wikileaks*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bursa.

Юнал, К. (2011) Русский язык в турецкой образовательной системе. Русский язык и русское слово в межкультурном пространстве. Стамбул: Фатих Университет, 458–462.